

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СИНТАКСИСТИК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Синтаксис – грамматиканын экинчи бир бөлүмү. Мында сөздөрдүн өз ара айкалышы, алардын сапаттык айырмасы (сөз тизмеги жана сүйлөм), түзүлүш өзгөчөлүктөрү ж.б. изилденет.

Сөз айкашы дегенибиз экиден кем эмес сөздөрдүн грамматикалык жактан өз ара тутумдашуусу болуп эсептелет. Мындай айкалыш сөз жүрүп жаткан шартта айтылуучу пикирге ылайык сөздөрдүн тандалып түзүлгөндүгүнө же бир бүтүн, даяр материал катары дайыма айкалыша колдонулгандыгына карай эркин (өзгөрмөлүү) сөз айкалышы жана туруктуу сөз айкалышы болуп экиге бөлүнөт. Булардын биринчиси гана сыпаттоочу (описательный) грамматиканын изилдөө объектиси болуп саналат. Анткени мындай грамматика, академик В.В.Виноградов айткандай, «опираясь на материалистическую диалектику, изучает законы построения конкретной народной речи, в которой реализуется мысль» (1954, 74).

Фразеологизмдер мүнөздүү түрдө тарыхый планда изилденүүгө тийиш.

Сөз айкашы кыргыз тилинин бай фактыларынын негизинде, тил илиминин азыркы кездеги жетишкендиктери эске алынуу менен профессор А.Жапаров тарабынан атайы изилденген. Бул окумуштуу сөз айкашын «эки же андан көп толук маанилүү сөздөрдүн же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн грамматикалык жактан уюмдашылган формасы» катары караган (1955). Мунун натыйжасында ал сөз айкалышын өз ичинен 1) сүйлөм, 2) сөз тизмеги, 3) комплекстик форма деп үч топко бөлүштүрүп, алардын ар биринин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилген.

Эгерде жогорку пикирди эске алсак, анда кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин түзүлүш үлгүлөрү да же сүйлөмдүн, же сөз тизмегинин түзүлүш үлгүлөрүнө туура келерин байкайбыз. Мына ушуга ылайык фразеологизмдерди өз ичинен эки типке бөлөбүз: 1) сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер, 2) сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер.

Колубуздагы жыйналган фактылардан толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздүн өз ара айкалышынан жасалган фразеологизмдер, б.а., комплекстик формадагы фразеологизмдер кезикпеди.

1. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү

Сөз тизмеги – синтаксистик категориялардын бири. Ал экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдөн түзүлөт да, өз алдынча интонацияга, модалдуулук жана предикативдүүлүк касиетине ээ болбойт.

Сөз тизмегинин курамындагы сөздөрдүн синтаксистик жактан өз ара байланышы, ал байланыштын формалары сүйлөмдүн курамындагы сөздөрдүн синтаксистик жактан өз ара байланышынан белгилүү даражада айырмаланып турат. Мындай өзгөчөлүк төмөнкүдөн байкалат: сүйлөмдүн курамында өз ара ээрчишүү формасында байланышкан баш мүчөлөрү болсо, сөз тизмегинин курамында мындай өзгөчөлүк болбойт.

Сүйлөмдөгү жана сөз тизмегиндеги сөздөр өз ара башкаруу, ээрчишүү жана кыйышуу формалары боюнча тутумдаша берет. Ошондуктан сөз тизмегин изилдеген окумуштуулар андай тизмектин курамындагы сөздөр өз ара синтаксистик байланыштын кайсы формасы аркылуу тутумдашып тургандыгын белгилеп келе жатышат.

Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер болуп курамында баш мүчөлөр сыяктанган компоненттери болбогон, сүйлөмдүн түзүлүшүндө курулуш материал катары колдонулган фразеологизмдер саналат. Мындай фразеологизмдердин ар бир компоненти алгачкы учурда синтаксистик жактан өз ара төмөнкүдөй жолдор менен тутумдашкан эркин сөз

тизмегинен пайда болгон:

1) Компоненттери алгачкы учурда өз ара ыкташуу жолу менен (б.а., багыныңкы компоненти морфологиялык жактан атайын өзгөрүүгө учурабастан, алган орду жана маанилик катышы боюнча багындыруучу компоненти менен) тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **кара жаак, кызыл камчы, жел өпкө, жел таман ж.б.**

2) Компоненттери алгачкы учурда өз ара ыкташуу жолу менен (б.а., багыныңкы компоненти багындыруучу компоненттеги таандык уландыга карай илик жөндөмөдө туруу аркылуу) тутумдашкан фразеологизмдер: **бөдөнөнүн сүтү, аттын кашкасындай ж.б.**

3) Компоненттери башкаруу байланышы (б.а., алгачкы учурдагы багыныңкы компоненти морфологиялык жактан атайын өзгөрүүгө учурап, белгилүү жөндөмөдө туруу) аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **оозун кармануу, жанын сабоо, жүрөгүн алуу, көздөн учуу, жүнүн жейт ж.б.** Мындай типтеги фразеологизмдердин багынуучу компоненти барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турушу мүмкүн:

а) багынуучу компоненти барыш жөндөмөдө турган сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **итке минүү, маңдайга жазуу, кабыргага кеңешүү ж.б.**

б) багынуучу компоненти табыш жөндөмөдө турган сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: тишин кайроо, изин суутуу, бармагын тиштөө, жүрөгүн алуу ж.б.

в) багынуучу компоненти чыгыш жөндөмөдө турган сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **колдон суурулуу, этегинен жалгоо, иттен чыгаруу, беттен алуу, мурдунан жетелетүү ж.б.**

Үч компоненттен турган сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер да бар: **өпкө-жүрөгүн чабуу, колтугуна суу бүркүү ж.б.** Мындай типтеги фразеологизмдер жогорку типтеги фразеологизмдерге караганда синтаксистик жактан өз ара ар түрдүүчө тутумдашкан эркин сөз тизмектеринен пайда болгон. Алардын төмөнкүдөй типтери бар:

1) биринчи компоненти экинчисине кыйышуу, экинчи компоненти үчүнчүсү менен башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **үкүнүн уясын табуу, ажыдаардын куйругун басуу, жыландын башын кылтыйтуу, тиштин кирин соруу, аарынын уюгуна тийүү ж.б.;**

2) биринчи компоненти кыйышуу, экинчиси ыкташуу аркылуу үчүнчү компонент менен тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **иттин кара капталынан.** Мындай фразеологизмдин курамындагы биринчи жана экинчи компонент өз ара байланышпастан, үчүнчү компонент менен байланышат;

3) биринчи жана экинчи компоненти үчүнчү компоненти менен ыкташа байланышкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **жабылуу кара инген;**

4) биринчи компоненти экинчисине ыкташуу, экинчиси үчүнчү компонент менен башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **ала жипти аттабоо, кара көзүн кашайтуу, беш өрдөгүн учуруу, кактабай канын соруу;**

5) биринчи жана экинчи компоненти үчүнчүсү менен башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **талпагын ташка жаюу, азуусун айга жануу, башын ташка койгулоо;**

6) биринчи компоненти башкаруу, экинчиси ыкташуу аркылуу үчүнчү компонент менен тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **арасына (же ортосуна) от жагуу, көзгө чөп салуу, колтукка суу бүркүү, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жумурткадан кыр табуу;**

7) биринчи жана экинчи компоненти синтаксистик жактан өз ара багынбай, кош сөздүк касиетте туруп, үчүнчү компонент менен башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **асман-айга түйүлүү, жер-жеберине жетүү, тил-ооздон ажыроо, эт-бетинен кетүү ж.б.;**

8) чакчыл **-ып** формасындагы этиш көмөкчү этишке ыкташа байланышып, биринчи

компонентине башкаруу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **жибин тартып көрүү, топурагын түйүп берүү** ж.б.

Төрт компоненттен түзүлгөн сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдердин курамынан мындан татаал көрүнүштөр да байкалат. Алардын кээ бири төмөнкүлөр:

1) биринчи жана экинчи компоненттери өз ара кыйышуу, экинчи жана төртүнчү компоненттери башкаруу, үчүнчү жана төртүнчү компоненттери ыкташуу аркылуу тутумдашкан сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **биттин ичегисине кан куюу, үйдүн ичин үч көтөрүү;**

2) экинчи, үчүнчү компоненти төртүнчүсү менен башкаруу, биринчиси экинчиси менен ыкташуу аркылуу түзүлгөн сөз тизмегинен пайда болгон фразеологизмдер: **ичкен ашын жерге коюу** ж.б.

Мына ошентип, фразеологизмдердин синтаксистик жактан түзүлүш үлгүлөрү эркин сөз тизмегиндеги сөздөрдүн саны, алардын форма жактан өзгөчөлүктөрү, алгачкы мезгилдеги морфологиялык табияты менен эң тыгыз байланышкан.

Өзгөрүлмөлүү (эркин) сөз тизмегинин түзүлүшүндөгү толук маанилүү сөздүн бири маани жактан же грамматикалык жактан тирек сөз же негизги сөз катары эсептелет, экинчиси ага багыныңкы абалда турат. Мындай сөз тизмегинин конструктивдик сапаты көбүнчө ошол негизги (тирек) сөздүн морфологиялык түзүлүшүнө ылайык аныкталат (1964, 11). Ошондуктан, эркин сөз тизмеги грамматикалык жактан багындыруучу (негизги, тирек) сөздүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө ылайык өз ичинен бир нече топко бөлүштүрүлөт. Ал эми фразеологизмдердин курамындагы компоненттер өздөрүнүн баштапкы маанисин толугу менен сактай албайт, алардын бардыгы ширелишип, бир бүтүн маанини билгизет. Ошондуктан алардын кайсынысы маани жактан негизги ролду ойнорун кесе айтуу өтө кыйын. Мисалы, **алчы-таасын жеген** деген фразеологизмдин кайсы компоненти негизги (тирек) ролду ойнорун айта албайбыз. Ошондуктан, курамындагы бул же тигил компонентти маани жактан негизги деп эсептөө аркылуу фразеологизмдерди топторго бөлүштүрүүнү максатка ылайыксыз деп ойлойбуз.

Эркин сөз тизмеги өз алдынча маани берүүчү эки сөздөн тургандыктан, алардын бирин грамматикалык жактан багындыруучу, экинчисин багынуучу деп айта алабыз. Фразеологизмдер эки же андан көп сөздөн түзүлөт. Ошондуктан фразеологизмдин курамынан грамматикалык жагынан багындыруучу сыяктанган элементтен бирди да, бир нечени да табуу ыктымал.

Кээ бир мисалдарды талдап көрөлүк: **кирпик какпоо, төбөгө көтөрүү, колдон түшүү** сыяктуу фразеологизмдердин экинчи компоненттерин, эркин сөз тизмегине салыштыра караганда, грамматикалык жагынан багындыруучу элемент катары эсептөөгө болот. Ошондуктан курамында грамматикалык жактан багындыруучу бир гана элементи бар сыяктанган (же курамында багындыруучу сөздөн бирөө болгон сөз тизмегинен жасалган) мындай фразеологизмдерди ошол (багындыруучу) сөздүн өзгөчөлүгүнө ылайык төмөнкүдөй бөлүүгө болот:

1) Багындыруучу сөзү этиштен болгон сөз тизмегинен жасалган фразеологизмдер: **жанын көзгө көргөзүү, терисин тескери сыйруу, жилигин чагуу, эсебин табуу, башына суу куюу, көзүн тазалоо, алчы-таасын жеген, күлүн сапыруу** ж.б.

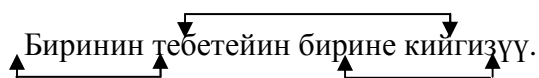
2) Багындыруучу сөзү сын атоочтон болгон сөз тизмегинен жасалган фразеологизмдер: **аттын кашкасындай.**

3) Багындыруучу сөзү зат атоочтон болгон сөз тизмегинен жасалган фразеологизмдер: **оң көзү, оң колу, коен жүрөк, таш жүрөк, козулуу кой, таш боор, ит арка** ж.б.

Ал эми **биринин тебетейин бирине кийгизүү, ала жипти аттабоо, кара жанын карч уруу, жүрөгүнүн сары суусун алуу, ээрдин кашын таанытуу, жети атасын көзүнө көрсөтүү** сыяктуу фразеологизмдердин курамында грамматикалык жактан багындыруучу компонент сыяктанган экиден кем эмес сөз бар. Бул пикирди ачыгыраак түшүнүү үчүн көрсөтүлгөн фразеологизмдердин багынуучу жана багындыруучу элемент

сыяктанган сөздөрүнө талдоо жүргүзөлүк.

Биринин тебетейин бирине кийгизүү фразеологизминдеги синтаксистик жактан багындыруучу элемент сыяктанган компоненттер **тебетейин** жана **кийгизүү**. Булардын биринчиси (тебетейин) **биринин** деген сөздү илик жөндөмөсүнө, экинчиси (кийгизүү) **бирине** деген сөздү барыш жөндөмөсүнө койгон. Бирок тебетей деген компонент биринин деген сөзгө карата багындыруучу компонент болгону менен, **кийгизүү** дегенге багынып, табыш жөндөмөсүндө турган. Бул өзгөчөлүктү төмөнкүдөй схема менен көрсөтөбүз.

Ала жипти аттабоо. **Ала** деген компонент **жипти** дегенге, **жипти** дегени аттабоо деген компонентке багынган. Ушул фразеологизмдин жана жогоруда көрсөтүлгөн башка фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин грамматикалык жактан бири-бирине алгачкы багынышын төмөнкү схема аркылуу көрсөтүүгө болот:

Демек, бир нече эркин сөз тизмегинен пайда болгон мындай фразеологизмдерди багындыруучу элементтердин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болгондугуна карап өз ара бөлүштүрүү чаржайытка алып келет. Ошондуктан, мындайча бөлүштүрүүгө бул макалада жол берилген жок.